

LÓRÁNT KÁROLY

Magyarország eladósodási hajlama és annak okai

Hungary's Tendency Towards Indebtedness and Its Causes

Absztrakt

Magyarország külső egyensúlya az elmúlt száz évben meglehetősen labilis volt, ami külső és belső okokra egyaránt visszavezethető.

Külső ok, hogy a 20. század Magyarország számára meglehetősen viharos volt, igen eltérő körülményekhez kellett alkalmazkodni. Rögtön az első világháború után egy olyan békeszerződéshez, amely az ország kétharmadát, lakosságának és természeti erőforrásainak jelentős részét a környező országokhoz csatolta, majd mire a 30-as évek végére az ország gazdasága kezdett volna alkalmazkodni, jött a második világháború és utána a szocialista rendszer. Ez utóbbinak volt egy harmincéves konszolidált szakasza, amikor a külső egyensúly problémái ismét jelentkeztek, de már jórészt belső okok miatt, majd jött a rendszerváltás, amelynek negatív hatásai megint csak belső okokra vezethetők vissza. Végül az elmúlt években ismét nagyrészt külső okok, a Covid-járvány és az orosz–ukrán háború következményei, továbbá Brüsszel irracionális gazdaságpolitikája (például az Oroszország elleni szankciók, amelyek ténylegesen az uniós országokat sújtják) okozták a külső egyensúly megbomlását.

Belső okok közül első helyen azt az – elsősorban a második világháború után jelentkező – tendenciát lehet kiemelni, hogy a mindenkor magyar gazdaságirányítás a gazdasági növekedést preferálta a külső egyensúllyal szemben. Ez különös erővel jelentkezett az 1970-es években történt eladósodás során. Ha az 1979-ben bevezetett alkalmazkodási intézkedéseket (a gazdasági növekedés visszafogását) öt évvel korábban alkalmazzák, az ország nem adósodik el.

További belső ok, hogy a fejlesztési prioritások rendszeresen változtak, és az 1968-as gazdasági mechanizmusreform után a szükséges szerkezeti változásokat a valójában nem létező piaci mechanizmusokra akarták bízni. A gazdaságvezetés elutasította a tudatos szerkezetátalakítási intézkedéseket (amelyek például növelhették volna az ország fejlett piacokon való versenyképességét), holott régóta ismert volt, hogy a ténylegesen felzárkózó országok, így Japán és Dél-Korea erőteljes központi intézkedésekkel modernizálták gazdaságukat.

Kulcsszavak: Magyarország, eladósodás

Abstract

Hungary's external balance has been quite unstable over the past century, which can be attributed to both external and internal factors.

An external factor is that the 20th century was quite tumultuous for Hungary, requiring adaptation to vastly different circumstances. Immediately after World War I, the country had to cope with a peace treaty that annexed two-thirds of its territory, along with a massive portion of its population and natural resources, to neighbouring countries. By the time the economy began to adapt in the late 1930s, World War II had broken out, followed by the establishment of the socialist regime. The latter period had a thirty-year phase of consolidation, during which external balance issues resurfaced, but this time largely due to internal factors. Then came the regime change, the negative effects of which can once again be traced back to internal causes. Finally, in recent years, the disruption of external balance has again been caused largely by external factors, such as the consequences of the Covid pandemic and the Russia–Ukraine war, as well as Brussels' irrational economic policies (e.g., sanctions against Russia, which have effectively harmed the EU countries).

Among the internal factors, the most prominent is the tendency – primarily emerging after World War II – that successive Hungarian economic management preferred economic growth over external balance. This tendency was particularly strong during the indebtedness in the 1970s. If the adaptation measures (such as curbing economic growth) introduced in 1979 had been implemented five years earlier, the country would not have fallen into debt.

Another internal factor is that development priorities were continually changed, and after the 1968 economic mechanism reform, the necessary structural changes were expected to be entrusted to non-existent market mechanisms. The economic leadership rejected deliberate restructuring measures (which could have, for example, enhanced the country's competitiveness in developed markets), despite the fact that it had long been known that countries that successfully caught up, such as Japan and South Korea, modernized their economies through strong central measures.

Keywords: Hungary, indebtedness

Magyarország számára a külső egyensúly megbomlása, a külföld felé való eladósodás rendszeresen visszatérő probléma. Ebben a rövid tanulmányban részben a hazai külső eladósodások történetét kívánom bemutatni, részben okaikat feltárni. Mivel a közgazdaság-tudomány pártos műfaj, rögtön az elején szeretném leszögezni, hogy szemléletemet alapvetően keynesiánus megközelítés hatja át, ezért a kezdetektől elutasítottam a magyar gazdaságpolitikára egyre inkább rátelepedő neo-liberális felfogást, amelyet az elmúlt évtizedekben számos írásomban kritizáltam. Évtizedek múltán úgy érzem, az idő engem igazolt.

Egyensúlyi problémák a két világháború között

Az 1867-es kiegyezést követő iparosodás beindulása a külföldi tőke erőteljes szerepvállalása mellett történt. A kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszak gazdaságfejlesztésében döntő – bár a magyar ipar fellendülésével egyre csökkenő – szerepet játszott a külföldi (főleg osztrák és német) tőke. 1867 és 1873 között a magyar gazdaságba befektetett tőke 60 százaléka volt külföldi eredetű, 1900 és 1900 között azonban ez az arány lecsökkent 45 százalékra, 1900 és 1913 között pedig a külföldi tőke aránya már csak 25 százalék volt.¹

Az első világháború után önállóvá váló ország a monarchia idejéből tetemes adósságokat örökölt. A háborút követő jelentős területvesztés, a mintegy öt évig tartó inflációs időszak, valamint a Magyarországra kirótt jóvátételi kötelezettség súlyos helyzetet teremtett. Az ebből való kilábalás csak jelentős külföldi hitelek felvételével volt lehetséges. Az első világháborút követően a gazdaság helyreállításában az ún. stabilizációs hitelek megszerzésének döntő szerepe volt. A kölcsönfelvétel éveig tartó tárgyalások és előkészítés után 1924-ben realizálódott; ekkor került sor az ún. népszövetségi kölcsön folyósítására, amelynek összege – az eredetileg igényelt 500-600 millió aranykoronával szemben – 300 millió aranykorona volt,² és legnagyobb részét a Bank of England nyújtotta. A kölcsön lehetővé tette a magyar gazdaság konszolidálását: az infláció megszüntetését, a magyar valuta árfolyamának stabilizálását, mindezen keresztül a külföld bizalmának visszaszerzését.

A kölcsön feltételei között szerepelt a szigorú költségvetési politika, az állami túlköltekezéstől való tartózkodás, számos konkrét kikötés a fizetési mérleg és az adósság megengedhető mértékei tekintetében, amelyeket a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága, illetve annak nevében a Bank of England magyarországi kiküldöttje ellenőrzött.

Ezt követően lehetővé vált, hogy állami, önkormányzati és más hazai szervezetek, intézmények különböző célokra további kisebb kölcsönöket vegyenek fel. A monarchia idejéből örökölt adósságterhek, az újonnan felvett hitelek jelentős hányadának improduktív felhasználá-

1 A második világháborúig tartó időszak adatainak forrása: Berend–Ránki 1972.

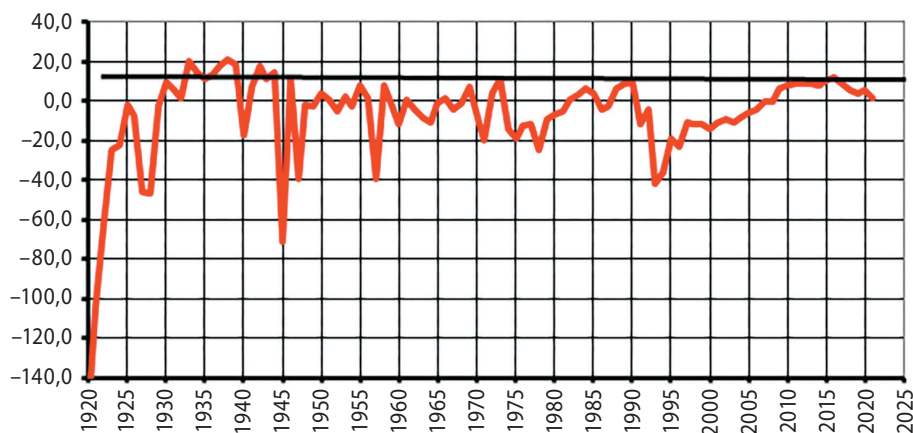
2 A 300 millió aranykorona az 1924. évi nemzeti jövedelem mintegy 10 százalékát, az éves export mintegy felét tette ki.

sa és az 1929–1933-as világválság hatása miatt azonban a fizetési mérleg fokozatosan és jelentős mértékben romlott. Az állami költségvetés helyzete is egyre súlyosabbá vált. A bruttó adósság 1931-ben 4,3 milliárd pengőt tett ki, amely szinte pontosan megegyezett az 1930–1931-es költségvetési év nemzeti jövedelmével.³

Ebben az időben – a 30-as évtized elején – a fizetési mérleg helyzete, az esedékes törlesztési kötelezettségek teljesítése már napi gondokat jelentett az országnak. Az 1931–1932-es költségvetési évben az adósságszolgálat összegét a Népszövetség megbízottja jelentésében 1,25 milliárd pengőre, az adott év nemzeti jövedelmének egyharmadára becsülte.

1931-ben Magyarország kénytelen volt bevezetni a kötött devizagazdálkodást, ami azután kerekén hetven esztendeig fennmaradt. A szabad devizagazdálkodás visszaállítására csak hetven év múlva, 2001 júniusában került sor. Az ország 1931 után adósságszolgálatát már annak ellenére nem volt képes teljesíteni, hogy kereskedelmi mérlege szinte az egész harmincas évtizedben jelentős aktívumot mutatott (1. ábra). Ebben szerepet játszott a megnövekedett adósságteher (kamat és tör-

1. ábra: A külkereskedelmi egyenleg exporthoz viszonyított aránya (%)

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyvek

³ Magyarország nemzeti jövedelme az 1930–1931-es gazdasági évben folyó áron 4,3 milliárd pengőt tett ki.

lesztés), továbbá a kedvezőtlenre forduló világgazdasági és világpolitikai helyzet. Ilyen körülmények között az ország nem tudott új hitelekhez jutni, adósságállománya 1939-re – kényszerűségből – 2,3 milliárd pengőre, a nemzeti jövedelem mintegy 40 százalékára csökkent.

Adósságproblémák a szocialista korszak kezdetén

Magyarország, hasonlóan a többi kelet-európai országhoz, közvetlenül a második világháború után sem rendezte korábbi adósságait; a függőben hagyott rendezetlen tartozások és követelések ügyének lezárása később évtizedeket vett igénybe, s csak a 70-es évek elején történt meg. Az adósságokról szólva az is megemlíthető, hogy a második világháború idején a viszonzatlan mezőgazdasági szállítások miatt jelentős külső követelés halmozódott fel Németország viszonylatában, ami azonban a háborút követő átalakulás nyomán feledésbe merült.

A második világháború után a nyugati gazdasági kapcsolatokat befagyasztották. A 60-as évek végéig hosszabb lejáratú pénzügyi hitelek felvételére a nyugati országoktól nem vagy csak elenyésző mértékben került sor. Az 50-es éveket és a 60-as évtized első felét – az alacsony szinten befagyasztott nyugati pénzügyi kapcsolatok mellett – a konvertibilis valuta szinte folyamatos hiánya jellemezte. A fizetési mérleg hiánya a kedvezőtlen években (így 1952-ben, 1954-ben és 1962-ben) az export 10-15 százalékát is elérte.

Az elkerülhetetlenül szükségessé váló nyugati import finanszírozására az 50-es években 15 százalékos kamat mellett vettünk fel áruhitelket vagy külföldi vállalati előlegeket, miközben a nemzetközi kamatszint 2 és 4 százalék között mozgott.

Ugyanakkor az első ötéves terv során rendeztük jóvátételi kötelezettségünket (amelyet az 1945. évi békeszerződés 300 millió dollárban állapított meg), és nagyrészt kifizettük a Svájjal, Franciaországgal, Svédországgal, Hollandiával szemben fennálló, az államosítások miatti, valamint régi hosszú és rövid lejáratú hiteltartozásainkat.

A nyugati devizákban fennálló külföldi adósságunk 1956 elején mintegy 200 millió dollár volt és nagyjából megegyezett egy év teljes konvertibilis exportjával. Az adósságszolgálat évi 20 millió dollárral ter-

helte a gazdaságot, emiatt rászorultunk a Szovjetunió és a többi szocialista ország segítségére. Mintegy 15 millió dollárnyi keményvaluta aranytartalékot kaptunk. Elsősorban Kína tartott jelentős keményvaluta betéteket a Magyar Nemzeti Bankban. A külső segítséggel Magyarország mindvégig, még az 1956-os forradalom napjaiban is meg tudta őrizni fizetőképességét, nem került sor a magyar részről többek által szorgalmazott fizetési moratórium bejelentésére. E tény később nagyban hozzájárult a Kádár-kormány devizális mozgásterének bővítéséhez.

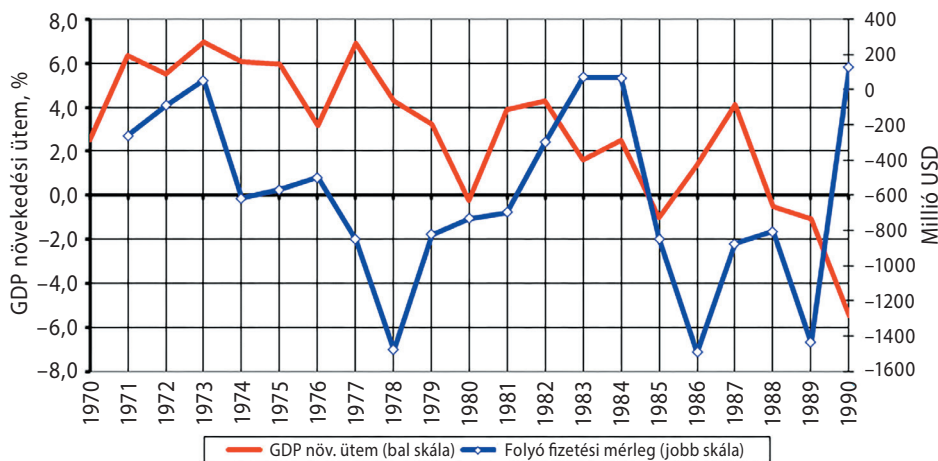
Adósságkezelés a 60-as években

A forradalom utáni konszolidációhoz ismét külső támogatásra volt szükség. Megint csak Kína sietett a magyar gazdaság segítségére. 200 millió dolláros támogatása megerősítette az ország fizetési helyzetét és szilárd hátteret adott a hitelfelvételi politika megváltoztatásához, melynek lényege az volt, hogy elválasztották egymástól az áruügyletet és annak finanszírozási módját. Így a magyar importőrök készpénzzel és ezért olcsóbban vásárolhattak, míg a számlák kiegyenlítéséről a Nemzeti, illetve a Külkereskedelmi Bank gondoskodott olcsóbb fináncHITELEK igénybevételeivel.⁴

Mindez azonban csak enyhítette a fizetési gondokat, de nem változtatott azon, hogy a fizetési mérleg hiánya időről időre ne érjen el veszélyes mértéket, hiszen a külkereskedelmi egyenleg tartósan negatívvá vált (2. ábra). A fizetési mérleg alakulása a felső pártvezetés visszatérő problémaköre volt. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. június 11-i ülésén például Kádár János így reagált az akkor megint aktuálissá vált problémákra: „Egész fizetési mérlegünkre azt mondanám, hogy kb. hat és fél éve javítgatjuk [...] Ha nem tudunk változtatni azon az alapvető tényen, hogy nyugatról mindig nagyobb a behozatalunk, mint a kivi-

⁴ FináncHITEL a bankközi pénzpiacon felvett hitel. Ha a kérdéses időben az MNB vett fel hitelt a nemzetközi pénzpiacokon és hitelezte az importáló vállalatnak, amely ezután készpénzzel (azonnali fizetéssel) vásárolhatott, devizában kevesebb kamatot kellett az országnak fizetni, mint ha a vállalat az eladótól áruhitelt vett volna fel. Ez fontos szempont volt az akkoriban mindig deficités dollárrelációjú külkereskedelemben.

2. ábra: A folyó fizetési mérleg (millió USD) és a GDP növekedési üteme (%)

Forrás: KSH, MNB

telünk, akkor ez ilyen mértani arányban fog nőni mindaddig, amíg be nem következik az államcsőd.”

Az új hitelfelvételi politikának megfelelően a konvertibilis devizában felvett hiteleink fokozatosan a bankhitelek, ezen belül eleinte a rövid, majd a középlejáratú finánchitelek felé tolódtak el. Ez a konstrukció előnyökhöz juttatta az országot a költségek és a megítélés tekintetében, de olyan növekvő rövid lejáratú finánctartozás továbbgörgetési igényével járt, amely állandó lidércnyomása lett a 60-as évek finanszírozási politikájának. A nyugati pénzpiacokon kifejtett nagyfokú aktivitás viszont egyre javuló és bővülő bankkapcsolatokat eredményezett.

A 60-as évek végén a gazdasági mechanizmus reformja megint csak napirendre tűzte a fizetési mérleg finanszírozásának kérdését, mivel féltő volt, hogy a szabadabb gazdálkodás, a gazdaság korszerűsítésének igénye a tőkés importigény erőteljes növekedésével jár majd együtt. 1965 végén a tőkés relációjú bruttó adósságállomány már 1,4 milliárd dollárt tett ki.

Ebben a helyzetben Timár Mátyás pénzügyminiszter politikai felhatalmazást kért, hogy a közép- és hosszú lejáratú finánchitelek szerzése érdekében Magyarország felvegye a kapcsolatokat a nemzetközi pénz-

ügyi szervezetekkel, illetve rendezze az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával a régóta függőben lévő kártalanítási kérdéseket. Ezekkel a javaslatokkal az Államgazdasági Bizottság egyetértett, s ajánlotta, hogy folytassanak puhatolódzó, a kapcsolatok felvétele kérdéseiben tájékoztató jellegű tárgyalásokat a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) és a Világbankkal. Az informális konzultációk meg is kezdődtek az IMF vezetőivel, de természetesen ezt a lépést a Szovjetunióval is egyeztetni kellett. Fock Jenő miniszterelnök azonban elutasító választ kapott Moszkvában. Ezzel szemben a szabadabb külpolitikai kurzust folytató Románia 1972-ben egyszerűen bejelentette csatlakozását a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez.

A kőolajár-robbanás és az azt követő eladósodás

Az 1973 októberében kitört arab–izraeli háború kőolajembargóhoz és a kőolajárak robbanásszerű növekedéséhez vezetett. A Magyarországhoz hasonló, közepesen fejlett országokra a kőolajár-robbanás, illetve az azt követő infláció és árárváltozás kettős negatív hatást gyakorolt. Egyrészt a megnövekedő olajárak miatt ezek az államok jelentős cse-rearányromlást szenvedtek el, másrészt a fejlett ipari országok gazdasági megtorpanása miatt exportlehetőségeik is beszűkültek. A gyengén fejlett országok rövid idő alatt nem tudtak alkalmazkodni a megváltozott feltételekhez, romló külkereskedelmi és fizetési mérlegüket hitelfelvétellel kényszerültek fedezni. Ebben az időben hitelkínálat volt bőven, hiszen sokszorosára növekedett olajbevételeiket az olajtermelő országok képtelenek voltak áruvásárlással elkölteni, ezért dollárjaikat nyugati bankokban helyezték el. Ám a nyugati bankok sem tudtak mit kezdeni a hatalmasra duzzadó petrodollár-áradattal, így az inflációtól elmaradó, negatív kamatlábak mellett, a megtérülési feltételek mérlegelése nélkül igyekeztek azt az éppen pénzsűkében lévő fejlődő országokra rátukmálni. (Fekete János, az MNB elnökhelyettese nyilatkozta abban az időben: „naponta három bankár keres fel, hogy pénzt adjon, úgy kell az ajtón kilöknöm őket”).

Ez a hitelfelvevők szempontjából kedvező helyzet azonban hamarosan megváltozott. Az Egyesült Államokban lezajlott neoliberais gazdaságpolitikai fordulat a korábban az inflációtól elmaradó kamatlába-

kat messze az infláció fölé emelte, a rövid időn belül bekövetkezett kamatrobbanás pedig csapdába ejtette az eladósodott országokat. A korábbi nettó forrásbevonás helyett nettó forráskihelyezés mellett is tovább nőtt az adósságuk, ami azután a 80-as években fizetési krízisek sorozatához vezetett, melynek nyitányát az 1982-es mexikói válság jelentette.

A kőolajár-robbanás következményeként Magyarországot mintegy 20 százalékos cserearányromlás érte, ami a fizetési mérleg tetemes romlásával járt együtt. Ebben a helyzetben két alternatíva állt az ország előtt: a gazdasági növekedés ütemének csökkentése addig a mértékig, míg az export újból egyensúlyba nem kerül az importtal, vagy pedig az importtöbblet hitelekkel való finanszírozása. Jelen sorok írójának – aki abban az időben az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának munkatársa volt – akkori számításai szerint a növekedési ütem 4 százalékra való csökkentése (az 1975–80-as időszakra tervezett 5–5,5 százalékkal szemben) elkerülhetővé tehetné volna az eladósodást. Naegyon egyszerű számítással bizonyítható volt, hogy a hitelfelvétel csak az első három-négy évben jelent nettó forrásbevonást, ezt követően a kamatok és a törlesztés meg fogja haladni az észszerűen lehetséges hitelfelvételt, vagyis tartós nettó forráskiáramlás indul.

Az ütemcsökkentés mellett szóló józan érvek azonban nem találtak meghallgatásra.⁵ A növekedési vita szűk szakmai körökben lényegében 1974 őszén zajlott le. Akik az ütem csökkentése mellett voltak, a már említett érveket hangsúlyozták, kiegészítve az eladósodásból származó veszélyekkel. A vita megosztotta a felső vezetőket: egyesek az ütem mérséklése és egy erőteljes strukturális átalakítás mellett érveltek, míg mások elsősorban életszínvonal-politikai okok miatt az ütem gyorsítását szorgalmazták.⁶

5 Amikor ismételten, különböző (párt- és szakmai) fórumokon felvettem, hogy a hitelfelvétel helyett vissza kell fogni a gazdasági növekedés üteméből, a válasz a Tervhivatal vezetői részéről néma csend volt: egyszerűen sem mellette, sem ellene nem foglaltak állást. Később, egy szűkebb körű megbeszélésen Hetényi Istvánnak, az OT akkori elnökhelyettesének mondtam, hogy irreálisak a tervek, el fogunk adósodni, és ezt jelezni kellene a pártközpont felé, a kissé indignálódott válasz így szólt: „Megmondtuk nekik, mit akarsz még?”

6 Az 1956-os forradalom óta az volt a felső pártszervek politikája, és egyben elvárása, hogy „minden társadalmi réteg reáljövedelmének minden évben érzékelhetően kell növekednie”, ily módon kívánták elkerülni a társadalmi elégedetlenségeket. Ez a cél azonban csak 5–6 százalékos gazdasági növekedési ütem mellett volt elérhető; érthető tehát, hogy féltek a növekedés korábbi dinamizmusának megtörésétől.

A Nemzeti Bank vezetői (az elnök, László Andor kivételével) a hitel felvétel mellett foglaltak állást, elsősorban azzal érvelve, hogy az infláció a felvett hitelek reálértékét jelentősen csökkenti. Ezzel szemben az Országos Terhivatal egyes vezetői óvtak a túlzott hitelfelvételtől. Az OT közgazdasági főosztályának akkori vezetője, Dobos István a túlzott hitelfelvétel ellen érvelve hangsúlyozta: a hitelfelvételnél hosszú távra előre kell gondolkodni, és nem biztos, hogy a jelenlegi feltételek a hitel visszafizetésének esedékességekor is fennállnak. Valóban, rövid idő múltán a reálkamatok meredeken növekedni kezdtek.

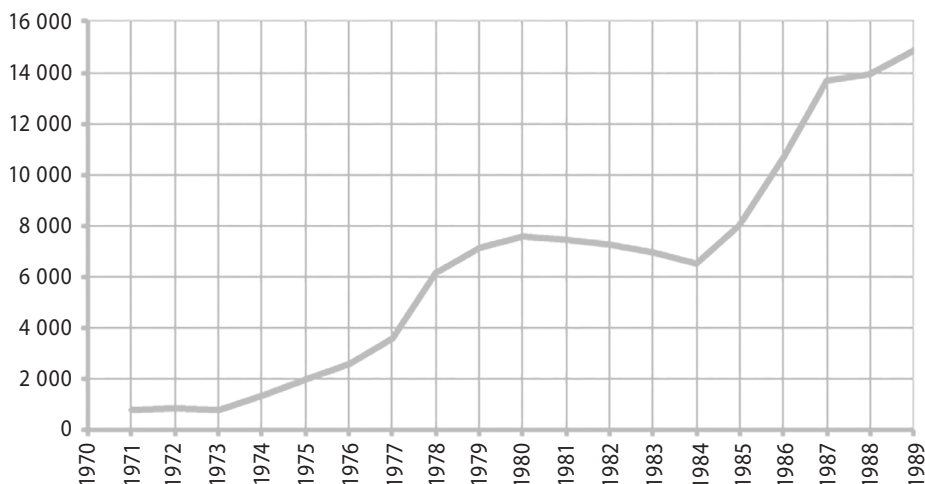
László Andor, az MNB akkori elnöke a hitelfelvétel ellenzése miatt összetűzésbe került Németh Károllyal, az MSZMP KB gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozó titkárával, aki rövid úton nyugdíjazta.

A kor befolyásos reformközgazdászai a hitelfelvételt támogatták többek között olyan, egyébként önmagában helytálló érvekkel, hogy a nemzeti tőkeáramlás szerves része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kibontakoztatásának, hogy infláció idején jobb az adós pozíciójába kerülni, hogy az importra szükség van a gazdaság korszerűsítése érdekében, és arra is történt utalás, hogy mások is nagy összegben importálnak tőkét (például Lengyelország). Hiányzott azonban a helyzet konkrét felmérése, sőt azoknak a nyugati irodalomban bőven fellelhető tanulmányoknak a feldolgozása is, amelyek nagyon alaposan elemzik a tőkeimport feltételeit, kockázatát, a túlzásba vett külső adósságfelvétel következményeit.⁷

A növekedési vita az 1975-ben megtartott XI. pártkongresszus idejére gyakorlatilag eldőlt. A kongresszus határozata utal ugyan a megváltozott világgazdasági feltételekre, azonban a változásokat a kapitalizmus általános válságaként fogja fel, amellyel szemben áll a szocialista országok dinamikus és tervszerű fejlődése: „A szocialista világrendszer fejlődésének abba a szakaszába ért, amikor mind teljesebben érvényesülnek az új társadalmi rendben rejlő hatalmas lehetőségek. A dolgozó nép hatalmára és a termelési eszközök társadalmi tulajdonára építve, gyors ütemben és tervszerűen fejlődik a szocialista országok népgazdasága, széleskörűen terjed a kultúra, rendszeresen emelkedik az életszínvonal.”

⁷ E problémakörrel részletesen foglalkozik: Erdős 1987.

3. ábra: Nettó külföldi adósság (millió USD)

Forrás: MNB alapján saját számítások

Ebben a helyzetben a gazdasági egyensúly megteremtése érdekében végrehajtandó restriktóra vonatkozó javaslatoknak kevés támogatójuk akadt, az V. ötéves terv mégis egy stabilizációs évvel indít. 1976-ban a stabilizációs politika – a növekedési ütem nagymértékű lassulása mellett (lásd 2. ábra) – jelentős eredményeket ért el, a fizetési mérleg 70 millió dollárral javult. Az ütemcsökkenés azonban a politika számára egy viszonylag hosszú dinamikus növekedés után, amikor alapelvvé vált, hogy „minden társadalmi réteg reáljövedelmének minden évben érzékelhetően kell növekednie”, elfogadhatatlan volt. A politikai nyomásra hozott gyorsító intézkedések egybeestek a gazdasági ciklus felfelé menő ágával, így a növekedés a szándékoltnál sokkal erőteljesebb lett, és a tőkés fizetési mérleg újból jelentősen romlott, az ország visszafordíthatatlanul megindult az eladósodás útján (3. ábra).

A nettó konvertibilis adósság 1978 közepére elérte a tervidőszak végére (1980-ra) tervezett 4,5 milliárd dollárt, ami az ország fizetőkép-telenné válásával fenyegetett. Nyilvánvalóvá vált, hogy az addigi gazdaságpolitika az eladósodási folyamatot nem képes megállítani, ezért gyökeres fordulatra van szükség. A gazdaságpolitikai fordulatot az

MSZMP KB 1978. december 6-i ülése kodifikálta: „A XI. kongresszuson jóváhagyott, az V. ötéves tervben megfogalmazott és a Központi Bizottság ez év áprilisi határozatában megerősített gazdaságpolitikai irányvonal következetes végrehajtása most megköveteli, hogy az irányításban és a mindennapi gyakorlati munkában elsőbbséget adjunk a gazdasági egyensúly kérdéseinek [...] Ennek kell alárendelni a gazdasági növekedés ütemét és a belföldi felhasználást.” E határozat a magyar gazdaságtörténet legdinamikusabb két évtizedét zárta le.

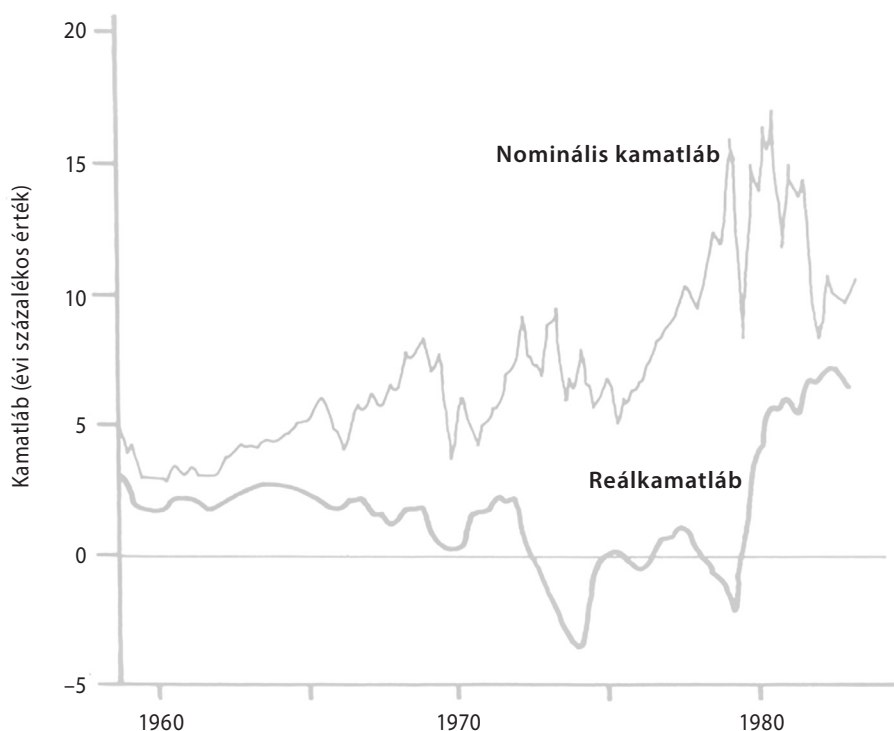
Stabilizációs kísérlet: 1979–1984

A gazdaságpolitikai pályamódosítás lényege az egyensúlyi célok primátusának megteremtése és ennek érdekében a belföldi felhasználás visszafogása volt. Az elgondolások szerint a belföldi felhasználás két-három évig tartó jelentős visszafogásával (ezen belül a felhalmozás nagymértékű csökkentésével és a fogyasztás növekedési ütemének erőteljes lassításával) el kellett volna érni a kivitel dinamikus növekedését és így módon a külkereskedelmi egyenleg nagyarányú javítását. Ez a program hatásos lehetett volna 1974-ben, négy évvel később azonban már csak átmenetileg volt képes megváltoztatni a folyamatok irányát. 1979-től 1984-ig a fizetési mérleg folyamatosan javult, a gazdasági növekedés azonban a korábbi 5-6 százalékról évi 2,5 százalékra mérséklődött, és az újabb kőolajár-robbanás, a világpiaci kamatok nagymértékű emelkedése (4. ábra), a nemzetközi gazdasági és politikai helyzet folyamatos romlása miatt újból fizetési nehézségek jelentkeztek.

A helyzetet jelentősen rontotta, hogy az 1980-as évek elején Lengyelország és Románia gyakorlatilag fizetéképtelenné vált, a megrémült befektetők pedig Magyarországról is kivonták betétjeiket. 1980 végétől 1982 tavaszáig mintegy 2,1 milliárd dollár hagyta el az országot. Az MNB devizaforgalmi főosztályának munkatársai emberfeletti munkát végeztek az ország fizetőképességének fenntartásában, amely néha csak napokon vagy órákon múlt.

Ebben a helyzetben létfontosságúvá vált a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való kapcsolat fejlesztése, és ennek érdekében a magyar politikai vezetés kénytelen-kelletlen felvállalta a kemény összeütközést a szovjet vezetőkkel. Az 1981. júliusi krími találkozón, a Kádár és Brezs-

4. ábra: A nominális és a reálkamatláb alakulása az Egyesült Államokban

Forrás: Samuelson: *Közgazdaságtan II. Mikroökonómia* (932. o.)

nyev közötti megbeszélésen kiderült, hogy részben a romló szovjet gazdasági helyzet miatt kölcsönösen nem tudjuk kielégíteni egymás igényeit (magyar gabona-, illetve szovjet olajszállítás került szóba). A szovjet gazdasági eszközök tehát már nem voltak elégségesek, hogy a magyar politikát teljes egészében befolyásolják. Ekkor, az MSZMP KB 1981. október 22-i ülésén Havasi Ferenc javaslatot tett Magyarország belépésére az IMF-be és a Világbankba. Egyben közölte, hogy a szovjet vezetés nem ért egyet a magyar döntéssel, de nem szól abba bele. A KB egy ellenszavazattal a belépés mellett döntött.

A belépésig és az első IMF készenléti hitelmegállapodás megkötéséig azonban még hónapok voltak hátra. A nehéz helyzetben ismét Kína segített. 1982 augusztusában 100 millió dolláros rövid lejáratú kölcsönt adott, amiből azután IMF-kvótánk konvertibilis devizában esedékes hányadát is befizethettük.

Az újabb destabilizáció, radikális reformok követelése

Az 1983–1984-ben elért kedvező külgazdasági eredmények és a már évek óta tartó reálbércsökkenés a politikát együttesen arra készítette, hogy újból keresse a gazdaság dinamizálásának lehetőségét. 1985-ben, amikor az előző év jelentős, nem rubelrelációjú aktívuma a megvalósuló stabilizáció illúzióját keltette, lehetetlen volt a társadalmi nyomásnak ellenállni, s az 1986. évi terv már tartalmazta a dinamizálási célkitűzéseket.

A valóságban a GDP tervezettnél sokkal alacsonyabb növekedése mellett a fogyasztás, de különösen a nettó felhalmozás dinamikusán növekedett, és a fizetési mérleg újból jelentősen romlott. Szerencsétlen módon ez egybeesett a jen dollárhoz képesti nagymértékű felértékelődésével, emiatt a jenben tartott, tetemes mennyiségű hiteleinken mintegy 4 milliárd dollárnyi árfolyamvesztést szenvedtünk el. A két hatás eredőjeként a nettó adósságállomány három év alatt több mint a kétszeresére nőtt, és a rendszerváltás kezdetére 14,9 milliárd dollárt ért el. Ezzel Magyarország a világ egyik legeladósodottabb országa lett. Az egy lakosra jutó adósság mértéke mintegy kétszeresen haladta meg Lengyelország és hatszorosan Románia hasonló adatát.

Politikai vitákban (néha szakmaiakban is) gyakran felmerült, illetve néha még ma is felmerül a kérdés, hogy mire fordítottuk a felvett hiteleket. Nos, lehet, hogy az egyes hiteleket meghatározott célokra vetjük fel, mert valamivel meg kellett indokolni a felvételt, a gyakorlatban azonban annak funkciója az 1974 és 1979 közötti időszakban a cse-rearányromlás és az időnként túlfűtött gazdaság által indukált külkereskedelmimérleg-hiány finanszírozása volt. Az 1979 utáni időszakban, már nettó forráskiáramlás mellett a hitelfelvétel a korábbi hitelek törlesztését és a kamatfizetéseket szolgálta.

Az összesített adatok szerint (1. táblázat) az 1971 és 1989 közötti, közel két évtizedes időszakban Magyarország nettó külföldi államadóssága 0,5 milliárd dollárról 14,9 milliárd dollárra növekedett. A 14,4 milliárd dolláros növekményből azonban a magyar gazdaság nettó tőkebevonása mindössze 1,2 milliárd dollárt tett ki, a többi gyakorlatilag felhalmozódott kamat, illetve árfolyamvesztés. A nettó tőkebevonásra tulajdonképpen 1974 és 1979 között került sor mintegy 3,7 milliárd

dollár értékben, ezt követően már nettó tőkekihelyezés következett, 1980 és 1989 között összesen 2,5 milliárd dollár. Ennek ellenére az igen magas reálkamatok miatt az eladósodási folyamatot még hatalmas növekedési és életszínvonal-áldozatokkal sem sikerült megállítani (3. ábra).

1. táblázat: A külföldi államadósság kumulált adatai
1971–1989 (Mrd dollár)

1. Nettó külső adósságállomány: 1970. dec. 31	-0,55
Kumulált adatok: 1971–1989	
2. Áruforgalom és szolgáltatások egyenlege	-1,2
3. Nettó kamatfizetés, tőkejövedelmek egyenlege	-11,0
4. Közvetlen tőkebefektetések egyenlege	0,2
5. Árfolyamváltozások hatása	-2,4
6. Nettó külső adósságállomány: 1989. dec. 31. (össz. 1:5)	-14,9
7. Követelések: 1989. dec. 31.	5,5
8. Bruttó adósság: 1989. dec. 31. (6–7)	-20,4

Forrás: MNB-adatközlések alapján készült saját számítások

Az elmondottak miatt hiú próbálkozás a hitelfelvételek valamiféle kéz-zelfogható eredményét keresni. Az eladósodás tulajdonképpen a kedvezőtlenre fordult külső feltételek és a megváltozott helyzetre rossz válaszokat adó gazdaságpolitikai döntések következménye volt. Ha az 1978 végi döntéseket négy évvel korábban hozzák, az eladósodás – sokkal kisebb növekedési áldozat mellett – elkerülhető lett volna.

Rendszerváltás és átütemezésvita

A rendszerváltás kezdetén a felhalmozódott külső adósságteher hatalmas súlyként nehezedett az országra. Ekkor az adósságkönnyítés különböző formáinak lehetőségét, illetve szükségességét a politikai színskála széles palettáján felvetették. A liberális oldalon például öt SZDSZ-politikus (Bauer Tamás, Kis János, Rév István, Soós Károly Attila és Tardos Márton) 1989-ben a független francia baloldali lapban, a *Libération*-ban jelentetett meg egy cikket, amelyben felvetették, hogy a nyugati országoknak a kamatok csökkentésével enyhíteniük kellene

a magyar adósságszolgálati terheket, ugyanakkor a Nyugat nagyarányú tőkeberuházásokkal segítse a magyar átalakulást.

A baloldali közgazdászok közül mindenekelőtt Gidai Erzsébet, Nagy Pongrác és e sorok írója szorgalmazta az adósságkönnyítést, de a liberális közgazdászokénál radikálisabb elképzelésekkel. E közgazdászcsoporthoz elsősorban azzal érvelt, hogy az eladósodás nem pusztán magyar ügy, hanem egy olyan világjelenség, amely a világgazdaság működési zavarából, az áru- és pénzmozgások egymástól való elszakadásából, világméretű egyensúlytalanságokból fakad. A világgazdasági zavarokért azonban a fejlett (hitelező) országok is felelősek, tehát jogos, hogy miután a nemzetközi eladósodásból származó előnyöket (a fejük irányuló nettó tőkeáramlást) élvezték, a megoldással járó áldozat vállalásából is vegyék ki a részüket.

Hogy az eladósodott országok képtelenek adósságaikat visszafizetni, azt egyes vezető pénzügyi körök is felismerték. A két amerikai pénzügyminiszter, Baker, illetve Brady nevéhez fűződő tervek kisebb-nagyobb fizetési könnyítéseket ajánlottak az eladósodott országoknak. Igaz, e tervek realizálására finanszírozó hiánya miatt nem került sor. Ami végül is e tekintetben megvalósult, az csupán az ismételt átütemezések és egy kismértékű adósságelengedés a legeladósodottabb, szegény országok számára.

Az adósságkönnyítés kérése ellen mindenekelőtt a Nemzeti Bank vezetői (Surányi György) és más pénzügyi szakértők érveltek. Megítélésük szerint az átütemezési megállapodás létrejöttéig, ami két-három esztendő is igénybe vehet, az átütemezést kérő országban jelentős GDP-veszteség következik be, és az addig kivívott exportpiaci részesedések is összezsugorodnak. Az átütemező országok hitelkockázata rendkívüli mértékben megnő, és csaknem teljesen megszűnik a tőkebeáramlás. Az adósságátütemezés különben is csak a törlesztések esedékességét halasztja el, a lejárt hitelek utáni megnövekedett volumenű – többnyire szigorú szankciókhoz kötött – kamatfizetési kötelezettség változatlanul terheli a folyó fizetési mérleget. Magyarország szempontjából a fizetések teljesítésének egyoldalú megtagadása egyértelműen kalandorság lenne. Az adósságátütemezés számos okból nem járható út számunka, és semmiképpen sem időszerű. Külföldi hitelfelvételi lehetőségeink megnyugtatóan biztosítottak, nemzetközi tartalékaink szintje növekvő, a külföldi működőtőke-beáramlás fokozódik.

Az adósságainkat részben megtettesítő kötvényeink iránt megfelelő a nemzetközi piacok bizalma. Ilyen körülmények között akár egy adósságátütemezési szándék bejelentése is minden kétséget kizáróan, hosszú időre kiható károkat okozna Magyarország megítélésében a nemzetközi pénzügyi világban.

Erre a másik oldal azt hozta fel, hogy a 90-es évek elején rendelkezésre álló információk szerint az adósságelengedésben részesült országok hitelképessége javult, az adósságkedvezményben részesült államok többségének gazdasági teljesítménye jobb, mint az adósságot rendületlenül fizető Magyarországé. Lengyelország is jelentős adósságelengedésben részesült.

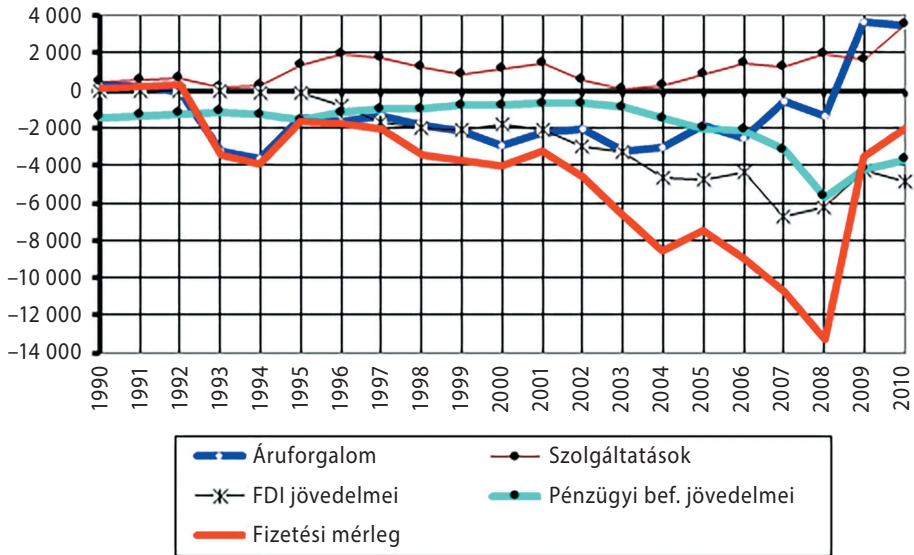
Az Antall-kormány – némi habozás után – a bankárok érvelését fogadta el. Későbbi, a Világbanktól szerzett értesülések szerint a rendszerváltás kezdetén az adósságkönnyítés Magyarország számára is reális lehetőség lett volna.

A rendszerváltás gazdaságpolitikájának hatása a külső egyensúlyra

A rendszerváltás kezdetekor (1990) az ország külkereskedelmi mérlege és a szolgáltatások egyenlege a korábbi erőfeszítések nyomán mintegy 850 millió dolláros pozitív egyenleget mutatott, és némi aktívumot mutatott a fizetési mérleg is (127 millió USD), a rendszerváltás során azonban a magyar gazdaság lényegében összeomlott. A rövid időn belül végrehajtott importliberalizáció, a KGST felbomlása az erőltetett privatizáció és egyéb politikai és gazdaságpolitikai tévedések miatt a magyar ipar és mezőgazdaság külföldi és hazai piacainak nagy részét elvesztette, a külkereskedelmi mérleg hiánya nagymértékben megnőtt, 1994-ben 3,6 milliárd USD-t ért el. A Bokros-csomag egyes intézkedései, majd a vámszabadterületi vállalatok aktívuma egy időre megállította a külkereskedelmi mérleg romló tendenciáját, de az 1998-tól újból felgyorsult (5. ábra).

Az áruforgalom romló tendenciáját a szolgáltatások pozitív egyenlege javította. A kamatfizetési közteljesztségek – a hitelállomány csökkenése miatt – mérséklődtek, ugyanakkor erőteljesen növekedni kez-

5. ábra: A fizetési mérleg egyes elemeinek alakulása 1990–2010
(millió USD)

Forrás: MNB

dett a tőkebefektetések után kivitt jövedelem. Mindennek eredőjeként a fizetési mérleg hiánya lassan újból növekedni kezdett.

A rendszerváltás megkezdésétől számítva az évtized végéig, tehát 2000-ig a fizetési mérleg összesen 23,3 milliárd dollár hiányt mutatott (2. táblázat). A hiány zömét az áruforgalom negatív egyenlege teszi ki (-17,9 Mrd USD), de jelentős szerepet játszott a kamatfizetés (-12,7 Mrd USD) és a közvetlen tőkebefektetések (FDI) jövedelmeinek kivitele is (-8,9 Mrd USD). A táblázatból az is látszik, hogy a fizetési mérleg hiányát a közvetlen tőkebefektetések (FDI) fedezték.

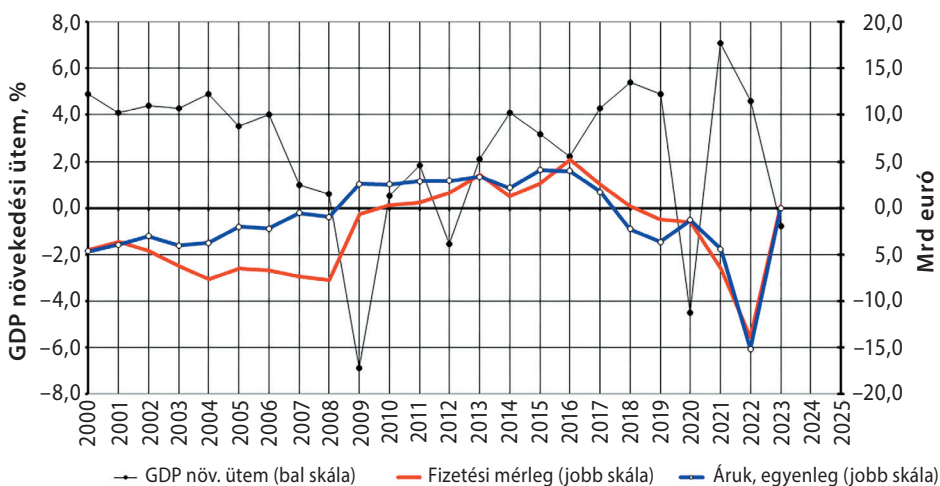
Ugyanakkor az említett tőkebefektetések a következő évtizedben (2001–2010) jelentős jövedelemkiáramláshoz vezettek, a fizetési mérleg nagymértékű negatív egyenlegének zömét a közvetlen tőkebefektetések jövedelmeinek repatriálása teszi ki.

A 2000-es évek végére, köszönhetően a lakossági devizahiteleknek is, a külső egyensúly annyira elromlott, hogy a kormány kénytelen volt jelentős restriktív intézkedéseket tenni, amelyek hatása azután a 2010-

2. táblázat: A fizetési mérleg egyes összetevőinek alakulása
1990 és 2000 között (Mrd USD)

	1990–2000	2001–2010
A. Nettó külföldi adósság az év elején	-14,9	-12,7
B. Áruforgalom egyenlege	-17,9	-9,8
C. Áruforgalmon kívüli tételek (szolg. össz.)	10,5	13,0
D. Közvetlen tőkebefektetések jövedelmei és egyéb	-8,9	-44,2
E. Vizonyatlan átutalások és egyéb	5,6	-3,5
F. Nettó kamat + pü. bef. jöv.	-12,7	-24,6
G. Folyó fizetési mérleg (B+C+D+E+F)	-23,3	-69,1
H. Közvetlen tőkebefektetések egyenlege	26,8	22,1
I. Adósságtípusú finansz. igény (G+H)	3,5	-47,0
J. Árfolyamvesztés	-1,3	-26,8
K. Nettó adósság növekménye (I+J)	2,2	-73,7
L. Nettó külföldi adósság az év végén (A+K)	-12,7	-86,4

6. ábra: A folyó fizetési mérleg az áruforgalom egyenlege (MRD euró)
és a GDP növekedési üteme

Forrás: MNB, KSH

es évek elején jelentkezett, részben a fizetési mérleg egyensúlyba hozatalában, de olyan áron, hogy négy évig gyakorlatilag nem volt gazdasági növekedés.

Ezt követően a növekedés felgyorsult, ám az egyensúly újbóli romlásával járt, amelyet tovább rontott a koronavírus és az orosz–ukrán háború hatása (6. ábra).

Milyen következtetések vonhatók le száz év egyensúlyi helyzetének alakulásából?

Száz év adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Magyarország külső egyensúlya meglehetősen labilis, amit külső és belső okokra egyaránt visszavezethetünk.

Külső ok, hogy a 20. század Magyarország számára meglehetősen viharos volt, igen eltérő körülményekhez kellett alkalmazkodni. Rögtön az első világháború után egy olyan békeszerződéshez, amely az ország kétharmadát, lakosságának és természeti erőforrásainak jelentős részét a környező országokhoz csatolta, majd mire a 30-as évek végére az ország gazdasága kezdett volna alkalmazkodni, jött a második világháború és utána a szocialista rendszer. Ez utóbbinak volt egy harmincéves konszolidált szakasza, amikor a külső egyensúly problémái ismét jelentkeztek, de már jórészt belső okok miatt, majd jött a rendszerváltás, amelynek negatív hatásai megint csak belső okokra vezethetők vissza. Végül az elmúlt években ismét nagyrészt külső okok, a Covid-járvány és az orosz–ukrán háború következményei, továbbá Brüsszel irracionális gazdaságpolitikája okozták a külső egyensúly megbomlását. Ezek általam vélt okaira az alábbiakban térek ki.

Külső okok, folyamatos alkalmazkodási kényszer

Magyarország (de az egész Közép-Európa) egy geopolitikai törésvonalon fekszik; valamennyi geopolitikus nagyjából e tájon határozza meg az egyes érdekszférákat elhatároló vonalakat, ezért azután e terület hol ide, hol oda tartozott, és még a római *limes* is hazánk területét felezte meg, elválasztva a birodalomhoz tartozó és az azon kívüli részeket. Ameddig Közép-Európa nem képes összefogni, és saját érdekeit érvényesíteni a nagyhatalmi érdekekkel szemben, ez a kiszolgáltatottság így is marad.

Egyre nyilvánvalóbb, hogy az Európai Unió vezetése nemhogy a kisebb országok érdekeit, de az egész unió érdekeit sem képviseli, ezt bizonyítja a déli országok eladósodása⁸ a közös pénz (az euró) bevezetése miatt, és az irracionális klímapolitika is, amely Európa gazdasági tönkretételét jelenti,⁹ és akkor még nem említettük az illegális migráció támogatását, sem az orosz–ukrán proxy háborúba való beavatkozási hajlandóságot.

Ehhez a helyzethez való alkalmazkodás a közép-európai országok összefogását igényelné, ami bár régi elgondolás, de az érdekellentétek és történelmi sérelmek miatt nehezen valósítható meg. A V4 például egy ilyen kezdeményezés – kérdés, hogy kiállja-e Brüsszel centralizációs törekvései és az orosz–ukrán proxy háború próbáját.

Belső okok: a megfelelő gazdaságpolitika hiánya

A magyar gazdaságpolitika felzárkózásra alkalmatlan voltát akkor lehet csak igazán érzékelni, ha olyan országok gazdaságpolitikájával hasonlítjuk össze, amelyek a második világháború után váltak fejletlen, jórészt agrárországokból fejlett ipari országgá. Az iskolapélda Japán és Dél-Korea, de most már nyugodtan hozzájuk sorolhatjuk Kínát is. Ám visszamehetünk régebbre is. Amióta a világ világ, minden ország úgy fejlődött, hogy erőteljesen védte a saját gazdaságát. Angliáról mindenkinek a szabadkereskedelem jut eszébe, pedig ugyanúgy a protekcionizmus is eszébe juthatna, hiszen az 1651-ben kiadott hajózási törvény kereken két évszázadon keresztül védte Anglia kereskedelmi és ipari érdekeit, és csak akkor vonták vissza, amikor Anglia már egyértelműen a világ iparilag legfejlettebb országává vált. Ekkor tértek át a szabadkereskedelemre, ami mindig a fejlettebb országnak, tehát már Angliának kedvezett.

A francia Jean-Baptiste Colbert hasonló politikát folytatott, melynek lényege az export növelése, az import visszafogása és ezáltal a hazai ipar fejlesztése volt. Ezt az irányzatot merkantilizmusként tartja számon

⁸ E témáról lásd: Friedman 1997; Soros 2014.

⁹ Lásd: Lóránt 2022.

a gazdaságtörténet. Colbert politikája nyomán a 17. század második felében Franciaország Európa vezető hatalmává vált.

Németország a 19. század elején még jelentősen elmaradt Franciaországtól és Angliától; a század második felében beindult felzárkózását erőteljes protekcionista intézkedések kísérték. A kevésbé fejlett országok felzárkózásának elveit abban az időben egy Friedrich List nevű német közgazdász dolgozta ki és jelentette meg 1841-ben *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című könyvében. List megindokolta, hogy a kevésbé fejlett országoknak mindaddig védeniük kell saját piacukat és születő iparágukat, míg azok fel nem tudják venni a versenyt a már fejlett országok iparával, és csak akkor térhetnek át a szabadkereskedelembre. Németország felzárkózási politikája gyakorlatilag List elképzeléseire épült, de List jelentős hatást gyakorolt Kossuth Lajosra is, aki az ő nézeteit megismerve kezdeményezte a honi ipar megerősítését és védelmét, többek között a Védegyeletet.

Japán második világháború utáni dinamikus fejlődésének fő irányítója az 1949-ben létrehozott Ipari és Nemzetközi Kereskedelmi Minisztérium (Ministry of International Trade and Industry, MITI) volt. Fő feladata, a japán ipari bázis kiépítése keretében egyrészt védelmet nyújtott a hazai iparágak számára az importversennyel szemben, másrészt elősegítette technológiai fejlődésüket, ellátva őket az ehhez kellő ismeretek megszerzéséhez szükséges eszközökkel (például a rendelkezésre álló külföldi fizetőeszköz megfelelő elosztásával). A MITI jelölte ki az iparfejlesztés fő irányait is, amelynek részben az erőforrások elosztásával, részben informális eszközökkel (az ipari vezetők befolyásolásával) szerzett érvényt. A MITI által alapított Japán Fejlesztési Bank olcsó, hosszú távú hitelekkel látta el az ipari vállalkozásokat.

A MITI által képviselt központi irányítás mellett a japán felzárkózás másik szervezeti alapja a keirecunak nevezett ipari konglomerátumok voltak, amelyek termelőüzemeket, kereskedő cégeket és bankokat egyesítettek egy egymást támogató szövetkezeti rendszerbe, amely egyúttal szoros kapcsolatot tartott fenn az állami intézményekkel, így a MITI-vel is. A keirecu középpontjában a városi bankok álltak, amelyek a termelők és kereskedők vertikális és horizontális integrációját egyaránt finanszírozták.

A MITI exportorientált, ugyanakkor a hazai piacokat védő, importhelyettesítő gazdaságpolitikai koncepciót valósított meg. Az exportbe-

vételek (devizakészletek) irányított elosztása lehetővé tette, hogy a szűkös devizaforrásokat a fejlődéshez legszükségesebb import (energia, nyersanyagok) és a technológiai ismeretek megszerzésére fordítsák. Emellett diákokat küldtek ki a nyugati (amerikai) egyetemekre, hogy hozzák haza az ott megszerezhető tudást, egyúttal kiépítették a saját alap- és alkalmazott kutatási bázisaikat is.

Dél-Koreáról a csebólok juthatnak eszünkbe. A cseból a koreai nyelvben üzletcsaládot vagy konglomerátumot jelent. Ez a fajta együttműködés, bár korábban is létezett, igazi jelentőségre akkor tett szert, amikor Dél-Koreában Pak Csong Hi tábornok 1961-ben katonai puccsal átvette a hatalmat. Az ország új vezetőjének nagyon határozott elképzelései voltak Dél-Korea gazdasági fejlesztéséről, annál is inkább, mert akkor már ismert volt Japán sikeres gazdaságfejlesztési modellje. Pak államosította a bankokat, a szűk erőforrásokat pedig az ipar, ezen belül a nehézipar fejlesztésére koncentrált. Megegyezett a csebólok vezetőivel, hogy pozícióikat megtarthatják, de az állam által képviselt iparpolitikát kell megvalósítaniuk, amihez viszont minden állami támogatást és segítséget megkapnak. Dél-Korea, akárcsak Japán exportorientált, mégis importhelyettesítő politikát követett, vagyis a merkantilizmus 20. századi változatát valósította meg.

Ezek a példák ismertek voltak nálunk is: a japán felzárkózásról az egyik kedves kolléganőm, Ehrlich Éva írt egy könyvet még 1979-ben,¹⁰ ennek ellenére a magyar közgazdász-társadalom gazdaságpolitikát befolyásolni képes része ezeket a tapasztalatokat nem vette figyelembe, hanem az akkor éppen csak divatba jövő neoliberális eszmékben gondolkodott. Ebben a szellemben készült az 1968-as mechanizmusreform is, amely azt feltételezte, hogy struktúrapolitikára nincs szükség, mert azt a piacnak kell kialakítania.

Az 1968-as mechanizmusreform előkészítő munkái során, 1963-ban két koncepció készült: az egyik a Nagy Tamás nevével fémjelzett, amely – teoretikusan közelítve meg a feladatot – a reformot erőteljesen a piaci mechanizmusokra kívánta építeni; a másik irányzatot Morva Tamás képviselte, aki sokkal inkább épített volna a gazdasági realitásokra,

¹⁰ Ehrlich 1979.

tehát a valóságos piac hiányára, a nagyvállalati szféra (ahol egy-egy nagyvállalat egy egész szakágazatot foglalt el) kiemelt kezelésére.¹¹

Morva koncepciójának azonban voltak olyan ideológiai elemei is (például a tulajdonviszonyok terén), amelyeket akkor már meg lehetett volna haladni. Kétségtelen, minden reformfolyamat egyik igen fontos kerékkötője volt a magántulajdon korlátozása. Az ideológiai korlátok azonban kisszövetkezetekkel megkerülhetőek lettek volna. Akkoriban mintegy ezer nagyvállalatból állt az ország ipara, és örökös gond volt az alkatrészek, részegységek, az úgynevezett háttéripár hiánya. Ha állami segítséggel megközelítőleg tízezer kisszövetkezetet hoztunk volna létre – mint ahogy azt e sorok írója javasolta –, az iparban jelentkező és a nagyvállalatok hatékonyságát lerontó egyik feszültség nagymértékben csökkenthető lett volna.

A reform végül a Nagy Tamás által képviselt és a résztvevők nagy többsége által támogatott koncepció szerint valósult meg. A lényegében neoliberális nézeteket tükröző (és az ország tényleges viszonyaihoz nem alkalmazkodó) mechanizmusreform problémái hamar kiütköztek, és folyamatosan valamilyen korrekciót kellett végrehajtani (központilag beavatkozni), emiatt az új mechanizmus a legtöbb területen alig különbözött a korábbi rendszertől. Ezt a reform propagálói visszarendező-désként élték meg.

A 70-es években még volt egy kísérlet meghatározott súlypontokat képviselő iparpolitikára, központi fejlesztési programok formájában, sőt 1977-ben az MSZMP KB úgynevezett struktúrapolitikai határozata igyekezett megoldani az akkor ismert iparszerkezeti problémákat, de ez a progresszív, a közvéleményt és a politikusokat befolyásolni képes közgazdászok heves ellenállásába ütközött. Általában támadták az iparfejlesztési elképzeléseket (mert azt a piacnak kell kialakítania), a pénzügyi nehézségekkel küzdő 12 nagyvállalatot pedig az 1967-es amerikai film címe nyomán elnevezték a „piszkos tizenkettőnek”. Az iparfejlesztési kérdések a 80-as évek elejére le is kerültek a napirendről, és helyüket átvették a legképtelenebb reformok, például az 1980-as árreform, amelynek keretében a vállalatok a hazai vagy rubelrelációjú értékesí-

11 Forrás: Vígvári [é. n.].

tésükön is csak olyan nyereséget realizálhattak, mint amekkorát az igazi versenypiacon, a konvertibilis piacokon elértek.¹²

Nem érdemes tovább ragozni ezt a kérdést; mindenki felismerheti a nyilvánvaló különbséget a felzárkózó országok gazdaságpolitikája és a miénk között. A lényeg, hogy a 70-es évek végétől kezdve a magyar gazdaságpolitikát, rendszertől és kormányoktól függetlenül, mind a mai napig alapvetően a neoliberais szemlélet határozza meg, ami megakadályozza a kialakult feltételekhez való szerkezeti alkalmazkodást és túlságosan kiteszi az országot a külső változásoknak.

És itt megtalálhatjuk a magyarázatot az ország ismételt eladósodásának egyik legfőbb belső okára: míg a felzárkózó országok évtizedeken keresztül egységes iparpolitikai koncepció szerint céltudatosan fejlesztették gazdaságukat, nálunk a gazdaságpolitikai döntéseket meghatározó közgazdászok az iparpolitikát eleve elutasítják, és néhány évente, vagy akár gyakrabban is, újabb és újabb ötletekkel állnak elő. Ennek eredménye a gazdaság belső szétziláltsága, a belső termelési vertikumok hiánya, az ország túlzott importigényessége, ami kedvezőtlen külső fordulatok vagy a gazdasági növekedés (főleg a beruházások) túlpörgése esetén külső eladósodáshoz vezet.

Az ország túlzott importigényességét nemzetközi összehasonlítások is bizonyítják. Az Eurostat adatbázisában húsz országra található meg ágazati kapcsolatok mérlege, amelynek alapján szakágazatonként lehet összehasonlítani a magyar importigényességet más országokéval. Ebben az összevetésben Magyarország gazdasága minden szakágazatban a legimportigényesebb, ami a belső termelési vertikumok hiányát mutatja (7. ábra).

Ütemhajsza

A második világháború után a két világrendszer vetélkedése abban is megnyilvánult, hogy ki fejlődik gyorsabban, amit kezdetben természetes mutatókkal, például a vas- és acéltermeléssel, később a GDP növekedési ütemével mértek. A maximális növekedésre való törekvés nálunk rendszeresen hiányhoz vezetett a tőkés (dollárelszámolású) kereskede-

12 Erről részletesebben lásd: Lóránt 2015.

lemben, aminek azután rendszeresen restrikciónak lett a vége, a gazdaság *stop-go* üzemmódban működött. E problémát Kornai János ütemhajsza-nak nevezte el és részletesen ír róla *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* című könyvében.¹³

A megszorítások hatása a külső egyensúlyra

A restrikciónak, amelyek gyakran a költségvetés jóléti kiadásait (egészségügy, oktatás) érintették, azonban önmagukban nem oldották meg a szerkezeti problémákat. Az ágazati kapcsolatok mérlegével végzett számításokkal bizonyítani lehet, hogy 100 milliárd forint költségcsökkentés a költségvetésben legfeljebb 16 milliárd forintnyi importmegtakarítást eredményez, tehát rendkívül gazdaságtalan megoldása a problémának, miközben tovagyűrűző hatásában csökkenti a foglalkoztatást és általában a gazdasági teljesítményt.

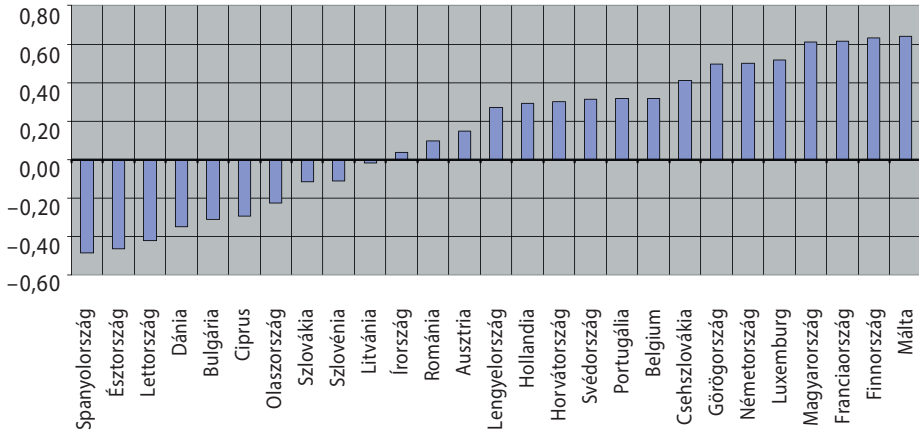
Idetartozik az is, hogy a neoliberális szemlélet a külső egyensúly megbomlásának fő okát a költségvetés hiányában keresi; ezt nevezik ikerdeficitnek. Valójában az a makroökonómiai összefüggésrendszer, amelyben a fizetési mérleg egyenlege és az államháztartási hiány közötti összefüggést levezetik,¹⁴ egy utólag mindig érvényesülő azonosság, nincs oksági iránya. Ugyanolyan joggal lehet azt mondani, hogy a költségvetés hiánya a fizetési mérleg hiányából származik, mint fordítva, de ez egy egészen más gazdaságpolitikai megoldáskeresést jelent. Ha a külső egyensúlyt tekintjük oknak, akkor annak gazdaság szerkezeti megoldásán és nem a költségvetési kiadások általános csökkentésén kell törnünk a fejünket.

Hogy ez mennyire így van, nemzetközi összehasonlítással is bizonyítani lehet. Nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy a két deficit nem szükségképpen jár együtt. Az Európai Unió országainak 1995 és 2021 közötti, tehát negyedszázados időszoraival végzett korrelációs számítások szerint az országok összességére nézve a két deficit

¹³ Kornai 1972.

¹⁴ $(X-M-R) \times S-I+(T-G-TR)$, ahol: $(X-M-R)$ a folyó fizetési mérleg egyenlege, $(T-G-TR)$ az államháztartás egyenlege, S a megtakarítások, I a beruházások, X az export, M az import, G a kormányzati fogyasztás, T fizetett adók, R a külföldieknek átutalt nettó kifizetés, TR a költségvetés által a gazdasági szférának fizetett transzfer.

8. ábra: Korreláció az államháztartási deficit és a folyó fizetési mérleg egyenlege között (ikerdeficit)

Forrás: Eurostat

között egy rendkívül csekély (0,14) pozitív korreláció mutatható ki, az egyes országok skálája -0,48-tól (Spanyolország) +0,64-ig (Málta) terjed. Hazánk kétségtelenül azok közé az országok közé tartozik, ahol a pozitív összefüggés a legerősebb, de még itt is csak 0,61, ami a közepesnél valamivel erősebb kapcsolatot jelent (8. ábra).

Tanulságok

Az elmondottakat összefoglalva Magyarország eladósodásra való hajlama százéves probléma és részben külső, részben belső okokkal van összefüggésben. Külső ok, hogy az ország (de egész Közép-Európa) geopolitikai törésvonalon fekszik, ami rendszeresen visszatérő igazodási kényszert jelent. Belső ok, hogy az ország hosszú évtizedek óta neoliberais ihletésű gazdaságpolitikát folytat, és – szöges ellentétben a felzárkózó országok gyakorlatával – elutasítja a központilag irányított szerkezetalkotási politikát.

A külső hatásokat egy erőteljesebb közép-európai összefogással lehetne enyhíteni, de ennek számos nehézsége van, amellyel éppen most, az orosz–ukrán proxy háború idején szembesülünk.

A belső okok megszüntetése is nehéz, hiszen a ténylegesen érvényesülő magyar gazdaságpolitikát (az időnkénti kézi vezérlés ellenére) legalább öt évtizede a neoliberális szemlélet jellemzi, aminek lényege, hogy elutasítja az állam szerkezetátalakító szerepét, és a piactól várja a szerkezeti problémák megoldását, holott a gazdaságtörténet világosan bizonyítja: felzárkózni csak tudatos, évtizedeken át tartó koherens gazdaságpolitikával lehetett.

Sajnos az Európai Unió politikája is megnehezíti a felzárkózást, sőt az egyes térségek, de az egész unió gazdasági leszakadását eredményezi. Ez kezdődött az euró bevezetésével – amelynek hatására a gyengébben fejlett dél-európai országok eladósodtak, fejlődésük megtorpant – és folytatódott az irracionális klímapolitikával, amellyel Európa legerősebb gazdaságát, a németet is padlóra küldték. Ha még az orosz–ukrán proxy háborúba is be akarnak szállni (hogyan ne csak proxy, hanem direkt legyen), mint ahogy egyes európai vezetők hangsúlyozzák, a közeljövőben aligha akad kedvező alkalom a kevésbé fejlett országok előrehaladására, stabil fejlődési pályára állására.

Ebben a helyzetben megítélésem szerint okosabbat nem tudunk tenni, mint hogy saját gazdaságunk belső integráltságát (a vertikális termelési kapcsolatokat) erősítjük és végre megpróbálunk tanulni mind mások (a korábban felzárkózó országok) sikereiből, mind a magunk hibáiból.

Irodalom

Az Országos Tervhivatal számos dokumentuma. <https://www.makrotrend2000.hu/>

Bakó, Ede 1992: Ha lúd, legyen kővér. Epizódok az eladósodás történetéből. *Tőzsde Kurír*, szeptember.

Berend, T. Iván – Ránki, György 1972: *A magyar gazdaság 100 éve*. Budapest, Kossuth–KJK.

Ehrlich, Éva 1979: *Japán, a felzárkózás anatómiája*. Budapest, KJK.

Erdős, Tibor 1987: *A magyar gazdaság és a gazdaságpolitika fejlődése az 1968–1986 közötti időszakban. Következtetések a hosszú távú tervezés számára*. Kézirat. Honlapom „Távlati tervezés anyagai 1985–87” című részénél: <https://www.makrotrend2000.hu/index.php#-read>

Földes, György 1994: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Kandidátusi értekezés. Politikatörténeti Intézet.

Friedman, Milton 1997: Whither the EMU? *Wall Street Journal*, június 20. <http://www.wsj.com/articles/SB866749958436469000>

- Kornai, János 1972: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés – Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lóránt, Károly 1989: *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Lóránt, Károly (szerk.) 2015: *A rendszerváltáshoz vezető út, gazdaságpolitikai visszaemlékezések*. Lakitelek, Antológia Kiadó.
- Lóránt, Károly 2022: *Világvége helyett – Tények a klímaváltozásról és a megvalósítható klímapolitikáról*. Budapest, Századvég.
- MNB 1993: *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. MNB Műhelytanulmányok, 2.
- Nagy, Pongrác 1995: Hogyan (nem) oldódhat meg az adósságprobléma? *Magyar Nemzet*, november 21.
- Soros, George 2014: *The Tragedy of the European Union: Disintegration or Revival?* New York, PublicAffairs.
- Vígvári, András [é. n.]: *Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról*. Kézirat.